

Vahe 1: Talateu

1.0 Ko e tu'unga fakalalakalaka ko ia 'a Tonga 'oku fakangatangata ia 'e he si'isi'i e koloa fakaenatula, vamama'o mo e maketi ki tu'apule'anga, si'isi'i e maketi fakalotofonua mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula. Ka neongo ia kuo malava pe ke a'usia 'e Tonga ha tu'unga fakalalakalaka lelei, 'i he tu'unga fakasosiale mo faka'ekonomika.

1.1 'I he ta'u 'e 6 kuo hili ko e 'avalisi ki he tupu fakalalakalaka 'a Tonga ne fe'unga ia mo e peseti e 2.8. Ko e fakalaka eni ki mu'a 'i he fakahoa ki he tupu ne ma'u he ta'u 'e 5 kuo hili. Ko e ta'u 1999/2000 'oku fakafuofua 'e tupu ki he peseti nai 'e 6.1. 'Oku ma'olunga 'a e tupu ni 'i he peseti 'e 4.6 'o e 1998/1999. 'Oku fakafuofua 'e hokohoko ai pe 'a e tupu faka'ekonomika ki he ta'u fakapa'anga 2000/2001 'o ofi ki he peseti nai 'e 2. 'Oku 'i ai foki 'a e fakatu'amelie ki he tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua 'o makatu'unga eni he ngaue lelei 'aki e ngaahi koloa fakaenatula 'o e fonua, pea 'e toe lelei ange foki ai 'a e tu'unga ki he fe'au'auhi 'o e fonua 'i he fefakatau'aki fakavaha'a-pule'anga, pea 'ikai ngata ai ka ke lave foki e fonua mei he ngaahi faingamalie 'o e fefakatau'aki fakamamani lahi.

1.2 Ko e fokotu'utu'u fakangaue ki he 2000/2001 'e fakatefito ia 'i hono poupoua e ngaahi kaveinga mo e taumu'a kuo a'usia he ta'u 'e nima kuo hili.

1.3 Kuo fokotu'utu'u foki 'e he pule'anga ke fai ha polokalama no mei he Pangike Fakalalakalaka 'o 'Esia 'i he ta'u fakapa'anga 2000/2001. Ko e taumu'a 'o e polokalama no ke faka'ai'ai mo poupou'i 'a e ngaahi pisinisi fakatupukolooa taautaha ke toe lelei ange 'enau tokoni ki he langa faka'ekonomika 'a e fonua. Ko e polokalama no foki ko 'eni 'oku ne toe vakai'i 'a e founa fokotu'utu'u ngaue 'a e kau ngaue fakapule'anga pea pehe ki he'enau tu'unga vahenga he 'oku mahu'inga foki eni ki he pule'anga he 'e tokoni lahi ia ki hono ta'ota'ofi e mole atu 'a e kau taukei ngaue. Ko ia ai kuo fai e fokotu'utu'u ke fakahoko ha fakalelei vahenga (COLA) peseti 'e 20 pea ke kamata totongi atu e peseti 'e 10 'i Siulai 'aho 1, 2000 pea ko e toenga ke totongi atu ia 'i he 'aho 1 Sanuali 2001.

1.4 Ko e Fakamatala Patiseti ko eni 'oku vahevahe ia ki he vahe 'e 7. 'Uluaki ko e talateu, ua ko e ngaahi Visone 'o e fonua, tolu tu'unga faka'ekonomika 'i he fonua, fa ngaahi taumu'a mo e founa ngaue ki he kaha'u vave mai, nima ngaahi taumu'a ngaue mo e ngaahi fokotu'utu'u fakahoko ngaue ki he patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2000/2001, ono vahevahe 'o e polokalama patiseti 2000/2001 pea ko hono fitu ko e aofangatuku.

Vahe 2: Ko e Visone 'a e Fonua

2.0 Ko e Ngaahi Taumu'a Ngaue 'a e Pule'anga

Ko e ngaahi taumu'a ngaue 'a e pule'anga, ke fakatupulaki 'a e tupu faka'ekonomika mo e tu'unga fakalakalaka pea malava ke a'usia 'e he kakai 'o e fonua ha tu'unga ma'olunga 'o e mo'ui pea toe tu'umalie ange. (Vakai ki he fakalahi 1 'o e patiseti ki hono fakaikiiki 'o e ngaahi visione 'a e pule'anga).

2.1 Tefito'i Ngaue 'a e Pule'anga

Ko e tefito'i fatongia 'o e pule'anga ke:

- a) Fakapapau'i 'oku malu pea ma'uma'uluta 'a e nofo 'a e fonua;
- e) Fokotu'utu'u e ngaahi langa fakalakalaka 'o e fonua ke 'i ha tu'unga ma'olunga pea ke 'ata ki ha taha pe;
- f) Fakahoko e ngaahi ngaue 'oku ola lelei pea tu'unga ma'olunga foki, tautefito ki he Potungaue Mo'ui mo e Potungaue Ako, pea ke 'ata ki ha taha pe 'i he fonua;
- h) Fokotu'utu'u ha ngaahi taumu'a ngaue ke ne faka'ai'ai e ngaahi sekitoa 'o e sosaieti tautautefito ki he ngaahi pisinisi taautaha;
- i) Fakapapau'i 'oku 'ikai ke hanga 'e he ngaahi ngaue 'a e pule'anga 'o fakafe'atungia'i pe uesia e ngaahi ngaue 'a e ngaahi pisinisi taautaha.

Vahe 3: Fakalakalaka Faka'ekonomika 'a Tonga

3.0 Tu'unga Faka'ekonomika 'o Mamani Kotoa

3.0.1 Fakatatau ki he ngaahi fakakaukau mo e sio 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'a Pule'anga 'i 'Okatopa 1999, ne nau pehe ai 'oku 'i ai 'a e fakalakalaka 'i he tu'unga faka'ekonomika 'o mamani, hili ko ia 'a e feto'aki 'i he ngaahi fonua langalanga hake 'i he 1997/98, 'a ia ne fai ai e manavasi'i ki ha to lalo 'a e fehu'aki pa'anga mo e tu'unga faka'ekonomika 'i mamani. Ka 'i he taimi ni kuo ake mai e meimei kotoa 'a e ngaahi fonua ko ia ne lavea 'i he to lalo faka'ekonomika ka neongo ia 'oku 'i ai e ngaahi me'a lalahi 'oku totonu ke fakatokanga'i pea ke fakapapau'i 'oku ake mo'oni e tu'unga faka'ekonomika 'o mamani 'i he ta'u e hongofulu ka hoko mai.

3.0.2 'Oku 'i ai foki 'a e tokanga makehe ki he 'ikai ke napangapanga malie ko ia 'a e tupu faka'ekonomika 'i he ngaahi fonua mo'umo'ua tautautefito ki he fehu'aki ko ia 'a e pa'anga kapau 'e holo 'a e tu'unga fiema'u fakalukufua 'i 'Amelika 'o to lalo ia mei he fakafuofua 'i he taimi ni.

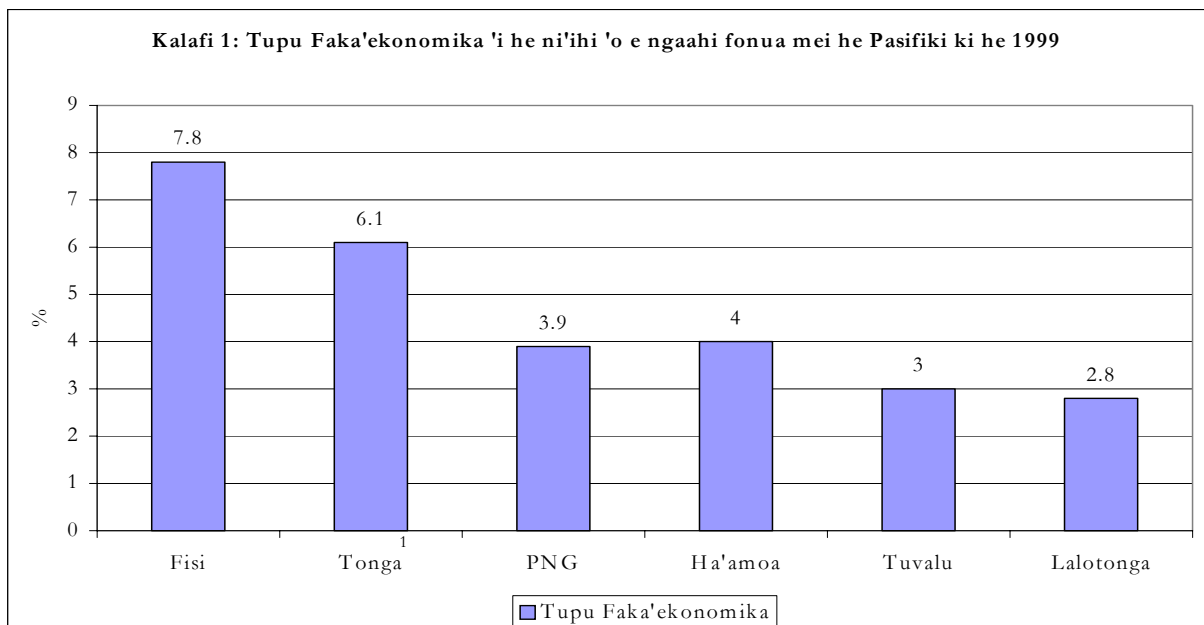
3.0.3 Ko e tupu faka'ekonomika 'i mamani 'oku fakafuofua ke hiki mei he peseti 'e 3.0 'i he 1999 ki he peseti e 3.5 'i he 2000.

3.0.4 Neongo 'oku 'ikai ke uesia fakahangatonu 'a Tonga ni 'e he ngaahi feto'aki faka'ekonomika 'i mamani lahi, ka 'oku 'i ai 'a e fiema'u ke fai pe ha tokanga he ko e palopalema ni te ne uesia e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki koloa pea mo Tonga ni. 'E uesia foki 'a e fefakatau'aki koloa pea pehe foki ki he pa'anga talifaki muli 'a e fonua.

3.0.5 'Oku feto'aki e tu'unga faka'ekonomika 'oku 'i ai e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki pea mo Tonga. 'Oku fakafuofua ke tupu peseti 'e 4.8 'a e tu'unga faka'ekonomika 'a 'Aositelelia kae peseti 'e 2.6 'a Nu'usila ki he 1999. Ko 'Amelika 'oku fakafuofua ke tupu 'aki 'a e peseti 'e 4.5 'i he 1999. Ne hiki 'aki e tupu faka'ekonomika 'a Siapani ia e peseti 'e 1.9 mei he tu'unga ne fakafuofua 'e 'i ai. Koe tu'unga hikihiki e totongi 'o e koloa ki he kolope 'oku fakafuofua ki he peseti 'e 5.8.

3.2 Ngaahi Tukui Motu 'o e Pasifiki

3.2.0 Fakatatau ki he lipooti 'a e Pangike Fakalalakalaka 'a 'Esia (ADB) fekau'aki mo e ngaahi fonua memipa 'i he Pasifiki, 'oku fakafuofua ko e tupu fakalukufua ki he Pasifiki na'e fe'unga ia mo e peseti e 4.4 'i he 1999 fakahoa ki he peseti e 1.2 'i he 1998, kae to 'aki e peseti e 3.2 'i he 1997. Ko e ake mai ko eni 'a e tupu faka-'ekonomika ki he Pasifiki na'e makatu'unga ia 'i he sai e tu'unga 'o e ngaohi'anga suka pea toe pou pou foki ki ai mo e takimamata, keli'anga koula, vala mo e ngaohi su. Ko Papua Niukini na'a ne tupu'aki pe ha peseti e 3.9 neongo e faingata'a 'i hono tokanga'i 'o e tu'unga faka-'ekonomika 'o e fonua.

(Fika mei he ADB)

¹ Tupu Haohaoa Faka'ekonomika ki he 1999/2000

3.2.1 Ko e hikihiki 'i he totongi 'o e koloa 'i he ngaahi fonua memipa 'o e Pangike Fakalakalaka 'a 'Esia (DMCs) na'e fe'unga ia mo e peseti 'e 9.9 'i he 1999, ka na'e peseti 'e 8.1 'i he 1998. Koe tafa'aki ki he fefakatau'aki na'e ake mai e meimei kotoa e ngaahi motu 'o e Pasifiki pea ko e ngaahi fokotu'utu'u e founa ngaue ki he pa'anga mo e fakamole 'a e ngaahi pule'anga 'oku fakaofiofi ki hono tauhi ke palanisi e tu'unga faka'ekonomika. Ko e kalafi fika 'uluaki 'oku ne fakahaa'i e tu'unga faka'ekonomika 'o e ni'hi 'o e ngaahi 'otu motu 'o e Pasifiki ki he 1999.

3.3 Tu'unga Faka'ekonomika Fakalotofonua.

3.3.0 Ko e tu'unga 'oku 'i ai e koloa 'o e fonua 'i hono vahevahe 'aki e tokolahi 'o e kakai 'i Tonga ni (GDP/Capita) 'oku 'i he tu'unga tatau mo e ngaahi fonua langalanga fo'ou. Ka ko e ngaahi me'afua ko ia 'oku ngaue'aki ki he tu'unga sosiale 'oku 'i he tu'unga tatau 'a Tonga ni pea mo e ngaahi fonua 'oku mo'umo'ua ange. Ko e taha e ngaahi me'afua ko ia, ko e me'afua 'oku ne fua e tokolahi 'o e fanau 'oku fanau'i mai pea mate valevale 'a ia 'oku mate toko 15 ki he fa'ele kotoa pe 'e tahaafe 'i he 1998. Ko e mo'ui fuoloa 'oku fakafuofua e lava e Tonga 'o mo'ui 'o a'u ki hono ta'u 70 (vakai ki he tepile 1). Ko e tokolahi e fanau 'oku hu 'o ako 'i he tau 5-15 'oku fe'unga ia mo e peseti e 83. 'I hono fakafuofua faka'avalisi e vahenga ki he tokotaha 'oku 'i he pa'anga 'e T\$2,250 ki he 1997/98, pea T\$2,457 ki he 1998/99 pea hiki hake ki he T\$2,535 'i he 1999/2000. 'Oku fakafuofua koe tokolahi 'o e kakai 'i Tonga ki he ta'u 1999/2000 'oku toko 99,059.

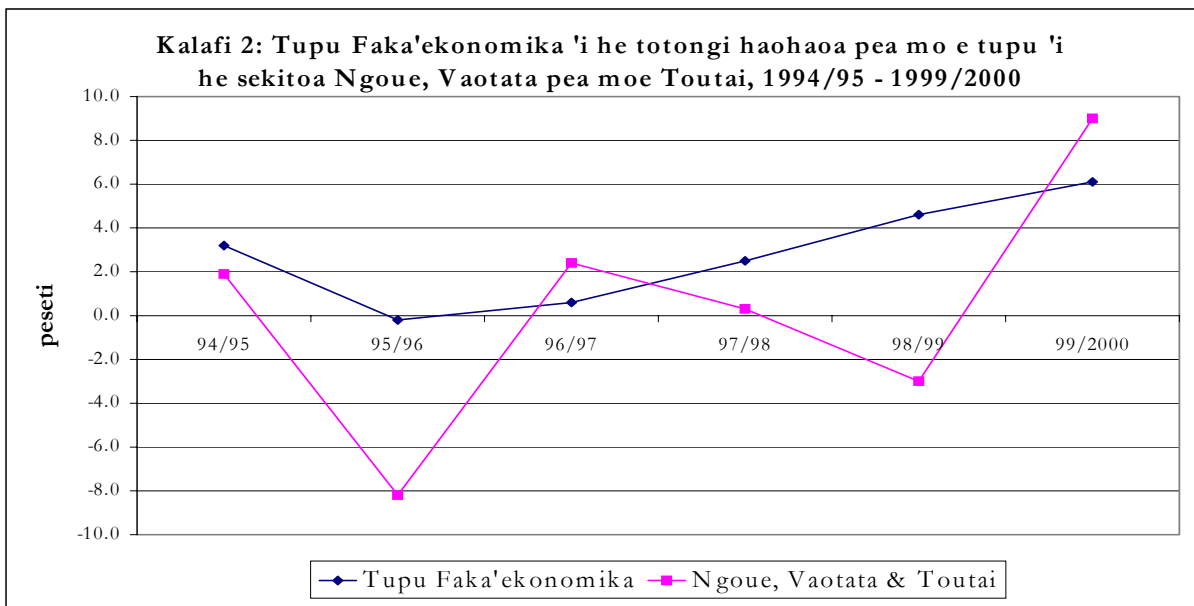
Tepile 1: Fua 'o e Tu'unga Masiva ki he 1999

Fonua	Pa'anga Hu Mai ki he Tokotaha	Tu'unga Laukonga	Tokolahi 'o e kau hu ki he Ako	Mate Fanau Valevale
Fisi	2,684	93	81	16
Vanuatu	1,231	34	57	45
Naulu	3,450	95	80	11
FSM	2,070	71	71	46
Kuki 'Ailani	4,947	93	85	13
Ha'amoia	1,060	96	86	22
Tonga	1,543	99	83	8

Fika mei he Potungaue Sitesitika, SPC Polokalama Tohi Kakai & UNDP: Lipooti Fakalakalaka 1999

3.4 Tupu Faka'ekonomika

3.4.0 I he a'usia ko ia 'o e meleniume fo'ou kuo tu'u 'a e tu'unga faka'ekonomika 'o Tonga ni 'i ha tu'unga malohi mo'oni hili ia 'ene to lalo he 1995/96. 'Oku ha mai foki 'a e holo 'a e ngoue ia kae lele lelei pe tu'unga faka'ekonomika (vakai ki he kalafi 2). Ka neongo ia ne hanga 'e he sekitoa hono ua mo e tolu 'o teketeke'i hake e tu'unga faka'ekonomika, neongo 'e ngaahi fakatamaki fakaenatula mo e feto'aki e totongi 'i he ngaahi maketi 'i tu'apule'anga.

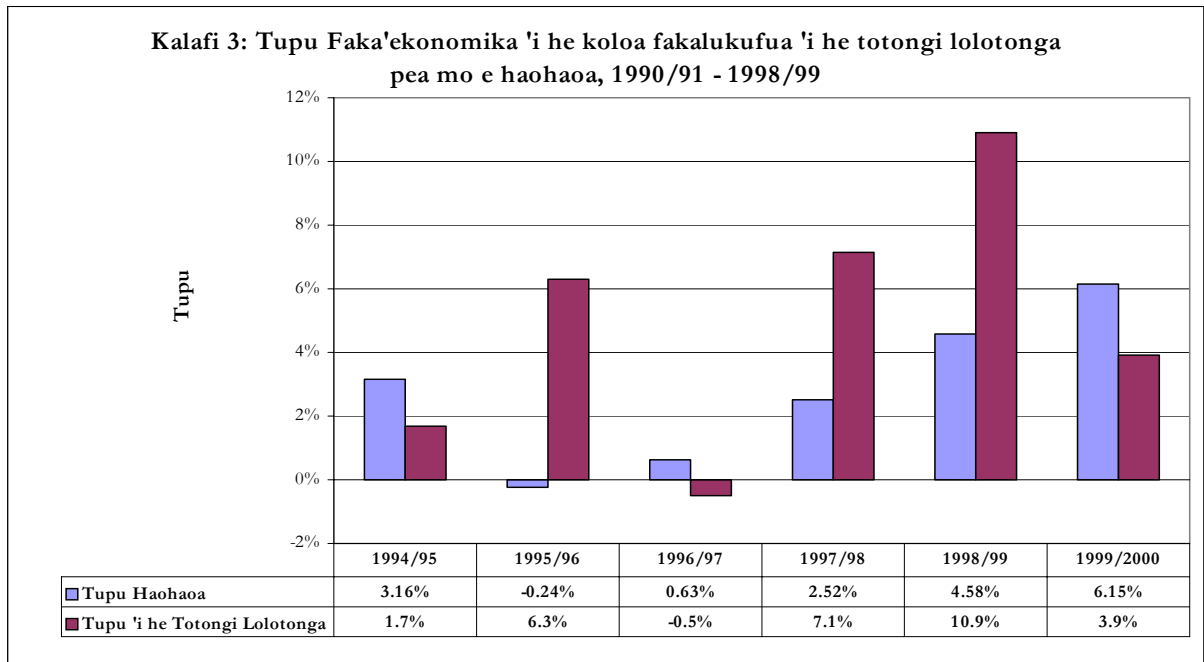
(Fika mei he Potungaue Sitetisitika)

3.4.1 Tupu Faka'ekonomika 'i he Totongi Lolotonga (Nominal)

3.4.1.0 Ko e lahi 'o e tupu faka'ekonomika 'i he 1999/2000 'oku fe'unga ia mo e peseti 'e 3.5, fakahoa ia ki he peseti 'e 9.6 'i he ta'u faka pa'anga kuo toki hili.

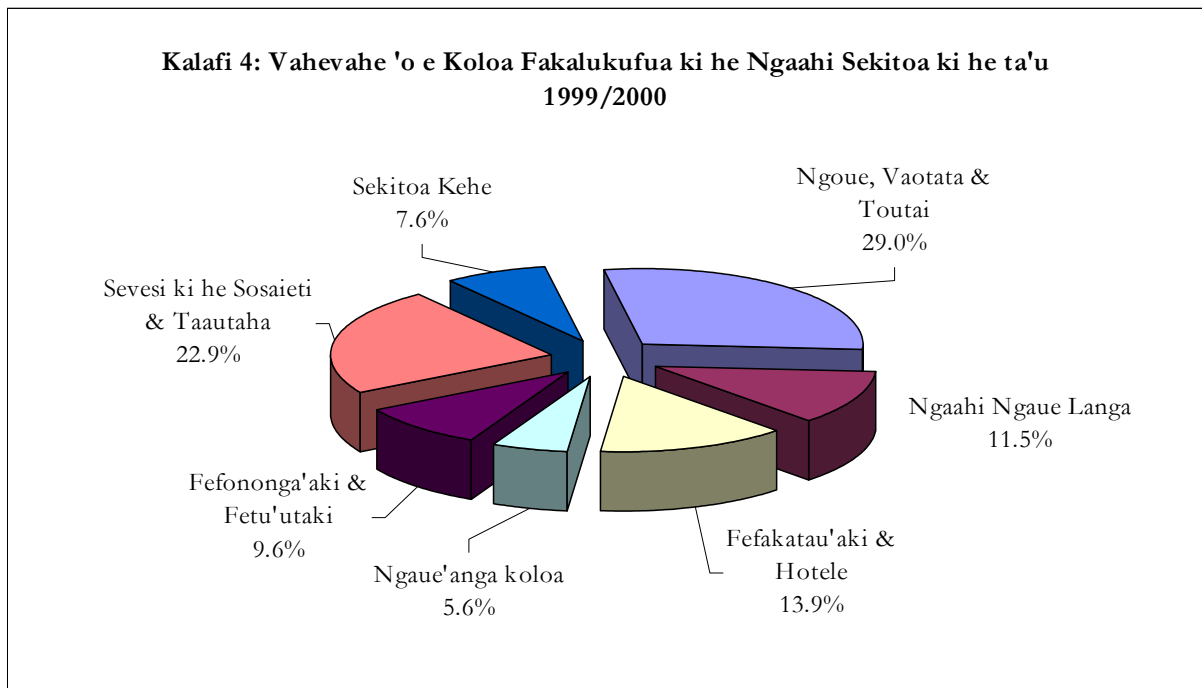
3.4.2 Tupu Faka'ekonomika Haohaoa (Constant Price)

3.4.2.0 I he vakai'i ko ia 'e he va'a Setisitika 'a e mahu'inga e tupu faka'ekonomika haohaoa 'o e fonua, ne fakapapau'i ai 'oku 'i ai e tupu peseti 6.1 'i he tu'unga faka'ekonomika pea ko e lelei taha 'eni 'i he ta'u 'e nima kuo hili. Ko e tupu peseti 'e 6.1 ko 'eni 'i he tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua ne makatu'unga ia mei he hiki peseti 22.7 mei he sekitoa 'uhila mo e vai, fefakatau'aki, hotele mo e falekai (peseti 17.4), ngaue fakapangike (peseti 'e 13.8), ngoue, vaotata mo e toutai (peseti 9), ngaohi koloa (peseti 8.4), pea mo e fefononga'aki mo e fetu'utaki na'e tupu peseti 8.4. Ko e tupu ko 'eni 'oku ne fakahaa'i e fakalalakala 'i he tu'unga faka'ekonomika talu mei he 1995/96.

(Fika mei he Potungaue Sitetisitika)

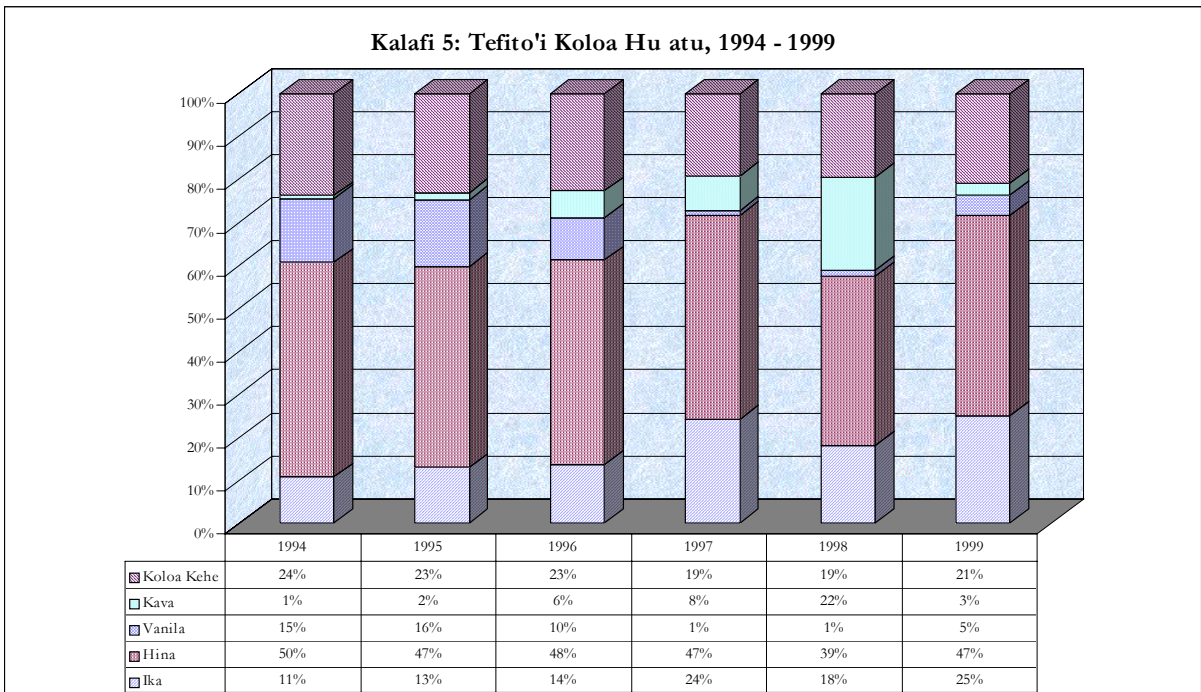
3.4.2.1. Ko e ngaahi Tefito'i Sekittoa 'oku nau tokoni ki he 'ekonomika 'o Tonga ni 'oku ha atu 'i he Kalafi 4 'i lalo.

(Fika mei he Potungaue Sitetisitika)

3.4.3 Ngoue

3.4.3.0 'Oku kei fika 'uluaki pe ngoue i he tokoni lahi taha ki he tupu faka'ekonomika 'a e fonua ko e peseti e 29 (vakai ki he kalafi 4) pe ko e \$57.7 miliona hono fakamahu'inga fakatatau ki he tokoni ki he langa faka'ekonomika. Koe tokoni ko'eni mei he ngoue ki he koloa fakalukufua 'a e fonua (GDP) 'oku hiki 'aki 'e ia e peseti 'e 2.1 mei he 'ene holo peseti 'e 23.4 i he 1998/99. Ko e lahi taha e pa'anga kuo tanaki mei he ngoue 'oku kei taki pe e hina (\$8.9 miliona), hoko ki ai e ika (\$4.8 miliona) pea hoko ki ai e nonu (\$1.3 miliona). Koe lahi e vanila moe kava na'e hu atu ki tu'apule'anga i he 1999 na'e fakafuofua ki he \$0.9 miliona moe \$0.5 miliona.

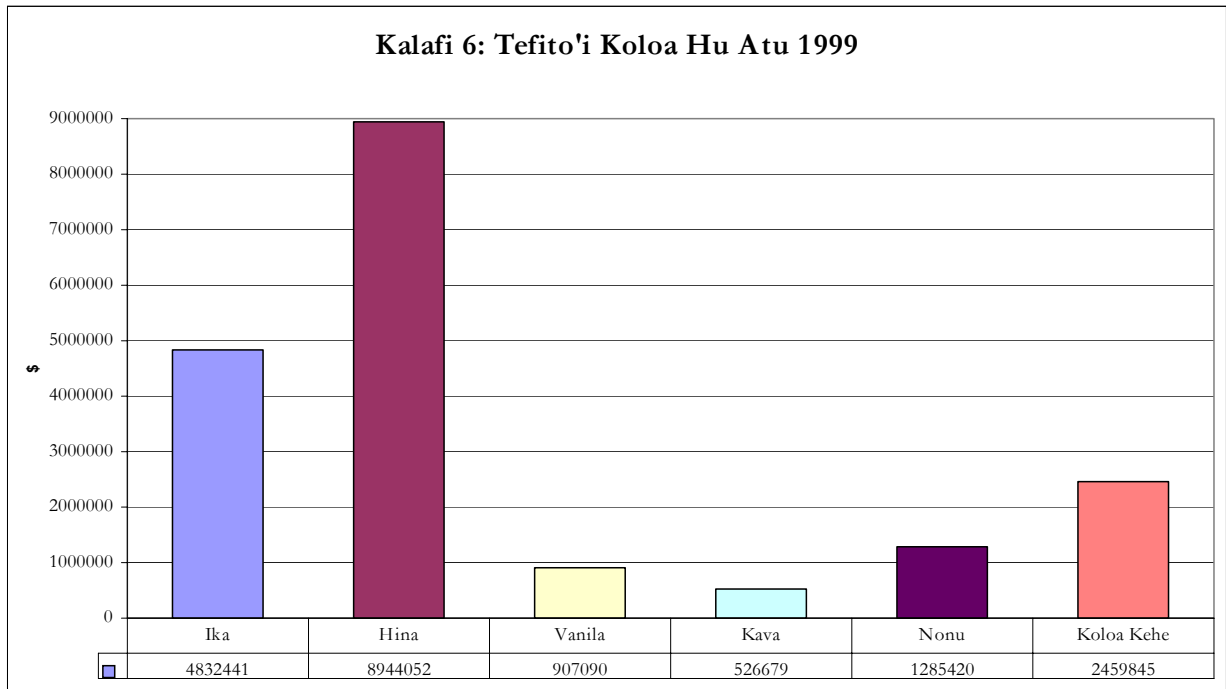

(Fika mei he Potungaue Sitetisitika)

3.4.4 Ngaahi Ngaue Ngaohi Koloa

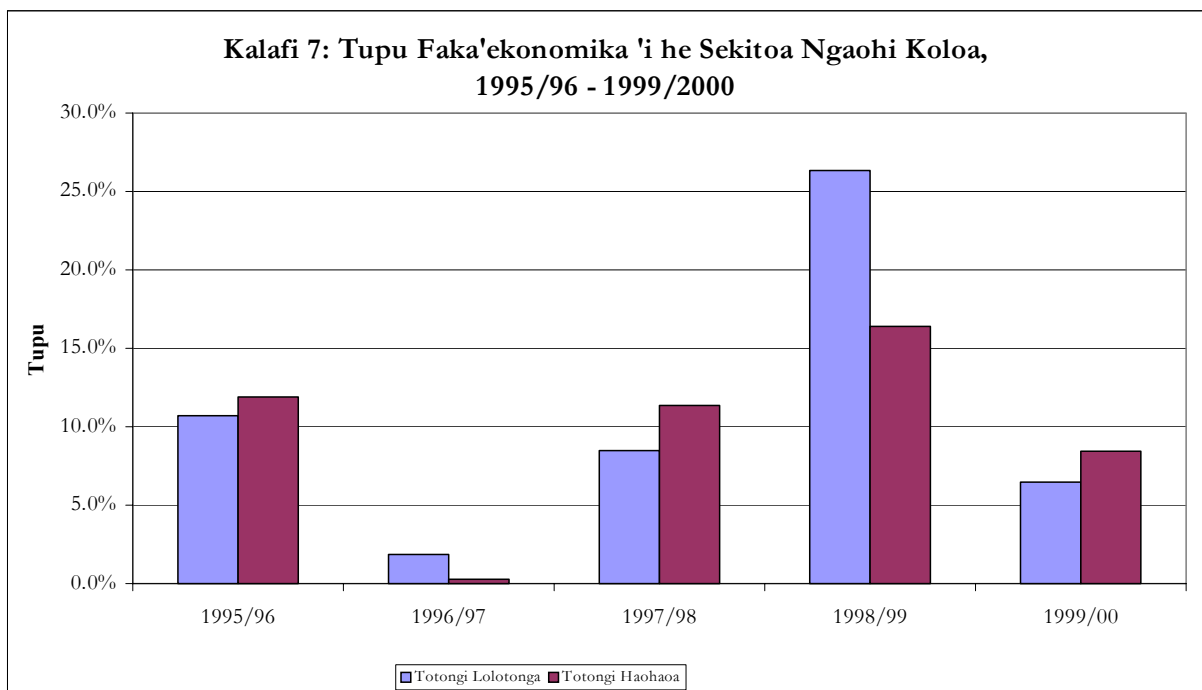
3.4.4.0 I he 'uluaki kuata ko ia 'o e 1999 ne fokotu'u ai ha faletuitui vala i Nuku'alofa. 'Oku fakangaue'i foki ai ha toko 10, pea ko 'enau taumu'a ke malava kenau feau e ngaahi fiema'u vala fakalotofonua pehe ki hano hu atu ki Fisi pea mo Nu'usila i he kaha'u. 'Oku kei hoko pe kava mo e nonu ko e kongamahu'inga ki he sekitoa ko 'eni. 'Oku ha i he kalafi 6 e ngaahi tefito'i koloa na'e hu atu ki tu'apule'anga i he 1999.

3.4.4.1 Ko e kalafi fika 5 'oku ha ai 'a e ngaahi koloa tefito ne hu atu ki tu'apule'anga mei he 1999.

(Fika mei he Potungaue Sitetisitika)

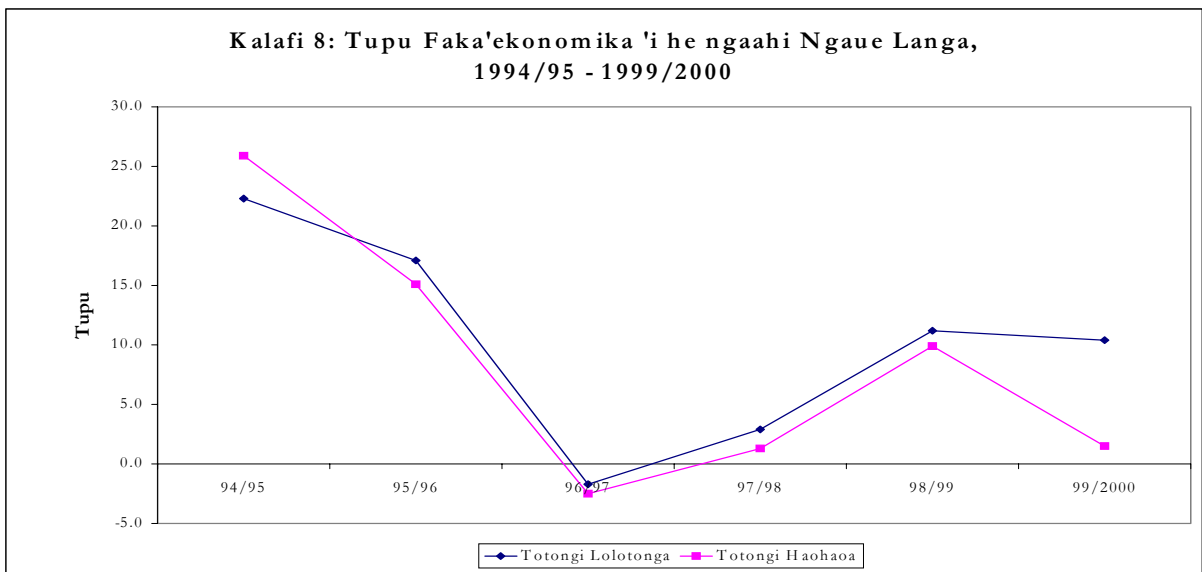
Ko e Kalafi 6 'oku ne fakahaa'i 'a e ngaahi Tefito'i Koloa ne hu atu 'i he 1999. Ko e tupu fakata'u 'o e Sekitoa Ngaohi Koloa mei he 1995/96 ki he 1999/2000 'oku ha 'i he Kalafi 7.

(Fika mei he Potungaue Sitetisitika)

3.4.5 Ngaahi Ngaue Langa

3.4.5.0 'I he kuata 'uluaki 'o e 1999, na'e osi ai ha ngaahi poloseki langa lalahi 'o kau ai 'a e Senita ki he Kosilio Fakafonua o e ngaahi Siasi, Maketi Nafanua 'i 'Eua, 'Ofisi fo'ou 'a e Siasi Uesiliana, tokoni fale ako ki Niua 'a e pule'anga Nu'usila, Senita pisinisi 'o e Ako Ma'olunga ko Tupou, mo e ngaahi monomono ki he maumau na'e hoko ki Ha'apai mo Niua mei he afa ko Kola. Ne 'i ai foki mo e ngaahi poloseki fakapa'anga 'e he ngaahi fonua Fakatahataha 'o 'Iulope 'o kau heni 'a e fale tute, maketi fo'ou, mo e ngaahi ngaue fakalelei o e fakatafe 'anga vai, uafu, mo e 'u hala pule'anga 'o Neiafu.

(Fika mei he Potungaue Sitetisitika)

3.4.6 Takimamata

3.4.6.0 'Oku tokolahi ma'u pe 'a e kau folau 'eve'eva he kuata 'uluaki 'o e ta'u fakapa'anga, pea ko e tokolahi 'o e kau folau 'eve'eva ne nau folau mai ki Tonga ni 'i he 1999/2000 na'e fakafuofua ki he toko 11,193. 'Oku makatu'unga 'eni 'i he ngaahi katoanga kehekehe 'oku fakahoko 'i Tonga ni kau ai e uike Heilala. 'Oku fakafuofua 'e kake hake ki 'olunga 'aki 'a e peseti 'e 20 'o e tokolahi 'o e kau folau 'eve'eva 'e a'u mai 'i he 'osi 'o e ta'u ni.

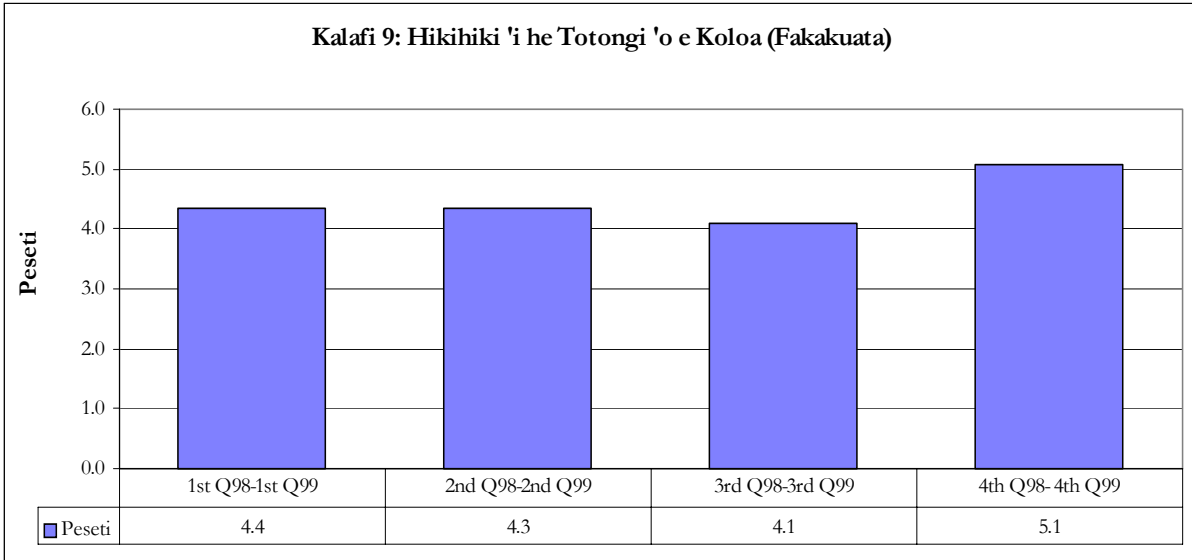
3.4.7 'Uhila mo e Vai

3.4.7.0 'Oku hokohoko ai pe 'a e tupu faka'ekonomika 'a e sekitoa ni hili ia 'ene holo peseti 'e 7.8 'i he 1996/97 pea holo peseti 5.1 he 1997/98. 'I he ta'u fakapa'anga 1999/2000 na'e tupu peseti 3.8 'a e sekitoa ni 'i hono mahu'inga lolotonga fakahoa ki he 'ene tupu peseti e 0.3 'i he 1998/99. 'Oku fakafuofua foki 'e tupu peseti 'e 22.7 'a e sekitoa ni 'i hono mahu'inga haohaoa (real terms), fakahoa ki he tupu peseti 10.8 'i he 1998/99.

3.5 Totongi Koloa Fakalotofonua

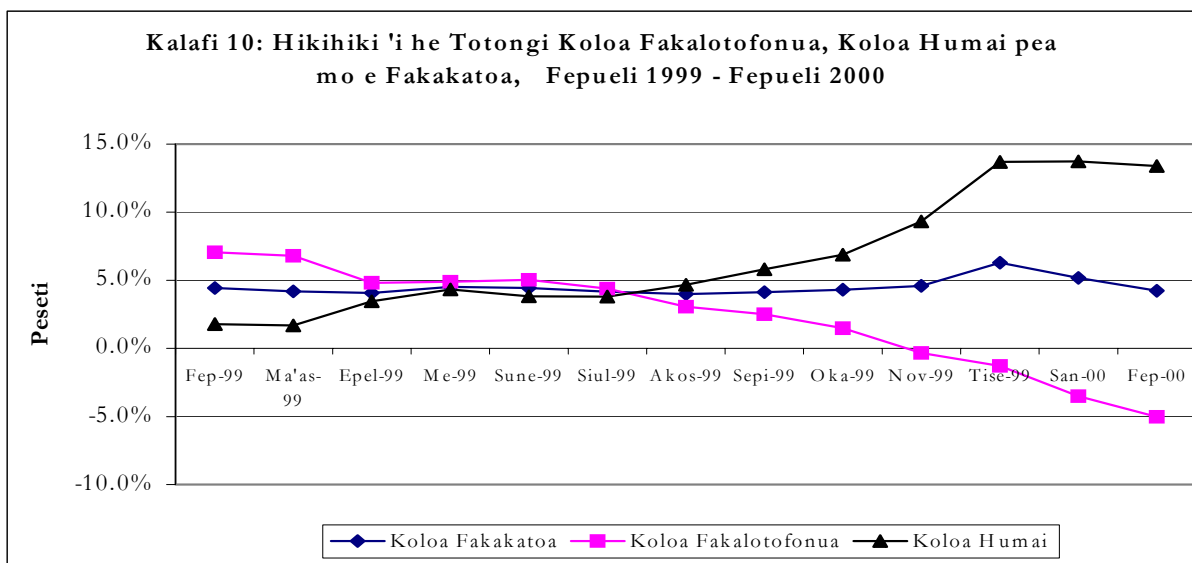
3.5.0 Hikihiki 'o e Totongi Koloa

3.5.0.1 Mei he 1996/97 ki he 1998/99 na'e ilonga ai ha hiki lahi i he totongi koloa mei he peseti 'e 1.9 i he 1996/97 ki he peseti 'e 4.4 i he 1998/99. I he vakai ki

(Fika mei he Potungaue Sitetisitika)

he kuata Ma'asi 2000 na'e hiki hake 'aki e totongi koloa 'a e peseti 'e 0.5 mei he peseti 'e 4.2 i he kuata Ma'asi 1999 ki he peseti 4.7 i he kuata Ma'asi 2000. Na'e makatu'unga 'eni mei he hiki 'a e totongi koloa hu mai. Talu mei Ma'asi 1999 mo e hikihiki ki 'olunga 'a e totongi 'o e koloa humai, lolotonga ia 'oku holo 'a e tu'unga totongi i he koloa fakalotofonua (vakai ki he kalafi 10) 'a ia 'oku ha ai e feto'aki i he totongi koloa i hono

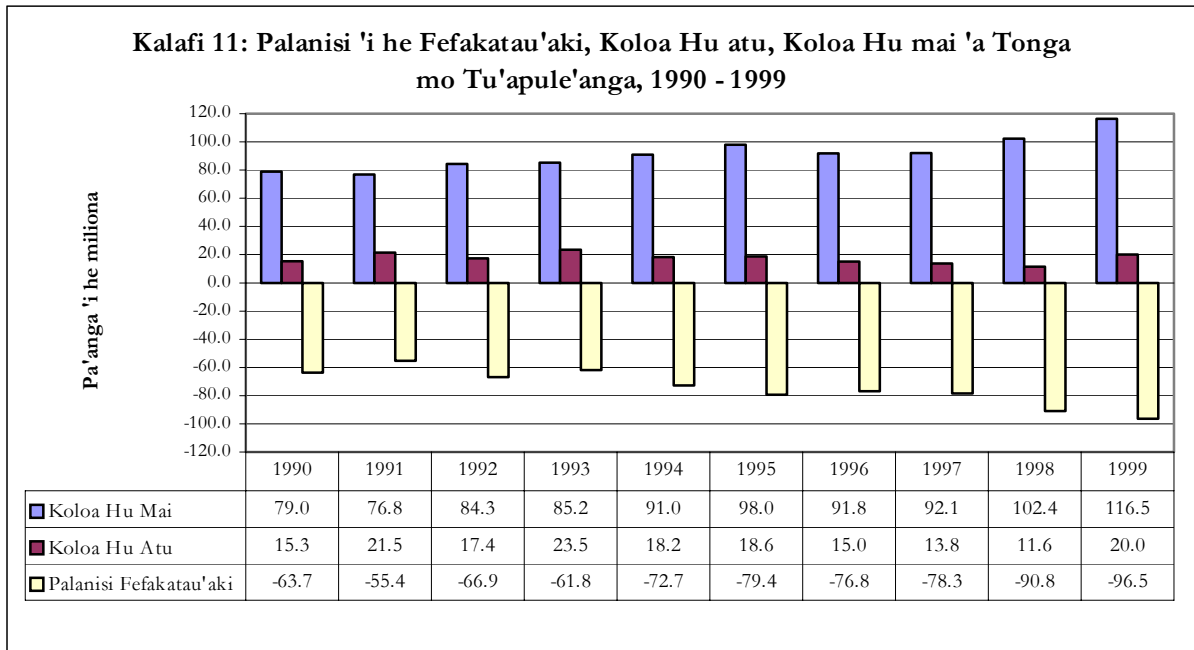

(Fika mei he Potungaue Sitetisitika)

fakahoa fakamahina 'o kamata mei Fepueli 1999. 'I he 'uluaki kuata 'o e ta'u fakapa'anga 1999/2000, ko e hikihiki 'i he totongi 'o e koloa 'aki e peseti 'e 4.1 'o holo 'eni mei he peseti 4.3 'i he kuata tatau 'o e 1998/99 (vakai ki he kalafi 9). Ko e lahi 'o e hikihiki 'o e tu'unga totongi fakakuata 'oku ha 'i he kalafi 10.

3.6 Ngaahi Fakalakalaka Fakavaha'a Pule'anga

3.6.0 Ko e tepile 'oku ne fakahaa'i e fehu'aki pa'anga mo tu'apule'anga mei he 1992/93 ki he 1998/99 'oku ha he fakalahi 1 'o e fakamatala patiseti (appendix 2).

(Fika mei he Potungae Sitetisitika)

3.6.1 Koloa Hu Atu ki Tu'apule'anga

3.6.1.0 Ko e mahu'inga 'o e koloa na'e hu atu ki tu'a pule'anga 'i he 1999 na'e fe'unga mo e \$20 miliona lahi ia 'aki e peseti 'e 42.7 mei he \$11.6 miliona 'i he 1998. Ko e tefito'i koloa na'e makatu'unga mei ai e hiki 'a e koloa hu atu koe hina (47%), ika (25%), vanila (5%), kava (3%), mo e ngaahi koloa kehe (21%).

3.6.2 Koloa Hu Mai mei Tu'apule'anga

3.6.2.0 Na'e hiki hake e lahi 'o e koloa hu mai 'aki e peseti 'e 12.9 mei he \$102.4 miliona 'i he 1998 ki he \$116.5 miliona 'i he 1999. Ko e hiki ko 'eni ne makatu'unga ia 'i he 'unu hake 'a e totongi koloa me'akai (\$28.3 miliona), ngaahi misini mo e me'alele (\$20.5 miliona), koloa kuo 'osi ngaohi (\$20.0 miliona) pehe ki he koloa lolo mo e ngako (\$14.9 miliona), vakai ki he fakalahi 4.

3.6.3 Tu'unga Palanisi 'o e Fefakatau'aki

3.6.3.0 Na'e toe lahiange 'a e tu'unga fe'amokaki 'i he fefakatau'aki 'o e 1999 'i hono fakahoa ki he tu'unga na'e 'i ai 'i he 1998. Na'e hiki 'aki e fe'amokaki 'aki e peseti 6.28 mei he \$90.8 miliona 'i he 1998 ki he \$96.5 miliona 'i he 1999. Ko Siapani foki 'a e maketi mahu'inga ki he fefakatau'aki 'o e koloa hu atu (\$11.8 miliona), hoko ki ai 'a 'Amelika (\$3.8 miliona) pea mo Nu'u Sila ki he \$1.3 miliona. Ko Nu'u Sila 'a e fonua 'oku hu lahi taha mai mei ai 'a e koloa hu mai (34.1%) mo 'Aositelilia (28.1%) hoko ki ai 'a 'Amelika (12.8%) mo Fisi (9.9%) (vakai ki he fakalahi 4).

3.6.4 Taumu'a Ngaue Fakapa'anga

3.6.4.0 Ko e taumu'a ngaue fakapa'anga ki he 1999 na'e fakataumu'a kene faka'ai'ai 'a e ngaahi ngaue faka'ekonomika lolotonga ia 'oku fakapapau'i hono tauhi 'o e ma'uma'uluta 'o e ngaue fakapa'anga.

3.6.5 Pa'anga mo e No

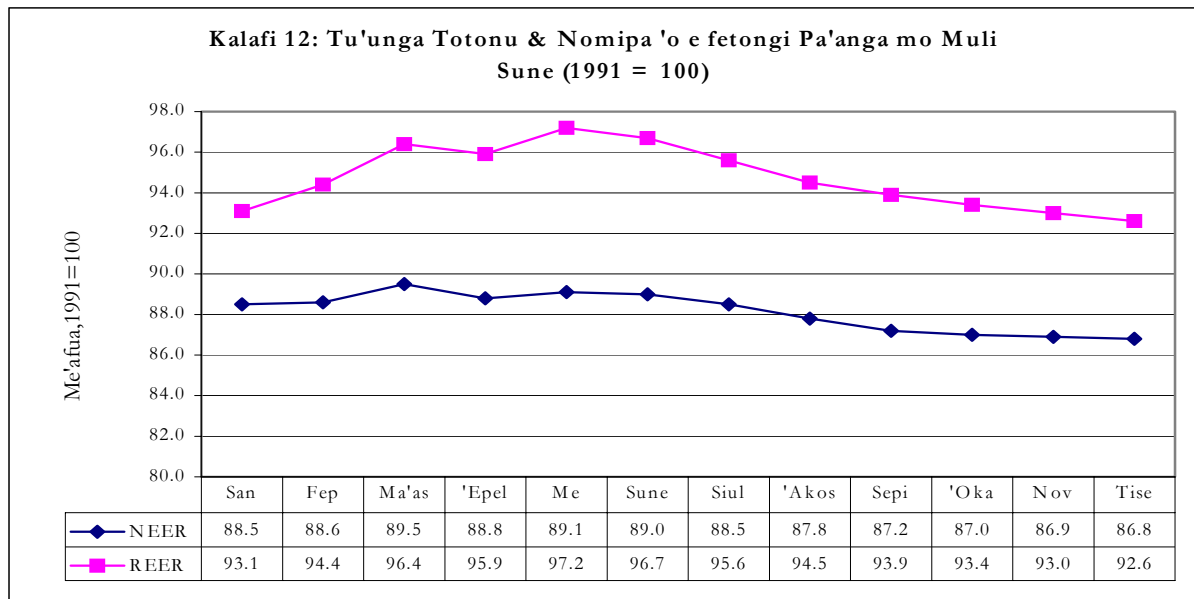
3.6.5.0 Ko e lahi 'o e Pa'anga 'o e fonua (M2) 'i he kuata faka'osi 'o e ta'u 1999 na'e tupu 'aki 'a e \$3.7 miliona pe peseti 'e 3.8 ki he \$101.9 miliona. Ko e tupu 'i he lahi 'o e Pa'anga 'o e fonua lolotonga 'a e kuata na'e lahilahi pe ki he fakalahi 'i he no 'a e sekitoa taautaha. Ko e 'avalisi 'o e tupu fakata'u ki he ta'u 1999 na'e peseti 'e 9.7.

3.6.6 Totongi Tupu

3.6.6.0 Ko e 'avalisi 'o e totongi tupu ne tu'uma'u pe he peseti 'e 3.58. Ko e totongi tupu 'i he ngaahi no atu 'e he ngaahi pangike fakakomesiale ne 'i he tu'unga ko e peseti e 9-10. Kaikehe ko e totongi tupu ki he ngaahi no fale ne 'i he vaha'a 'o e peseti 'e 10 mo e peseti 'e 12. Ko e faikehekehe ko ia 'o e ngaahi totongi tupu 'i he fakahu pa'anga mo e ngaahi totongi tupu 'i he no atu 'i he pangike na'e peseti e 4.4 'i he kuata faka'osi 'o e ta'u 1999.

3.6.7 Fetongi Pa'anga mo Muli

3.6.7.0 'I he kuata 'uluaki 'o e ta'u fakapa'anga 1999/2000, ko e tu'unga fakanomipa 'o e fetongi pa'anga (NEER) ne vaivai 'aki 'a e peseti e 2.0 mei he kuata faka'osi 'o e 1998/99. 'I he'ene pehe ko e mahu'inga 'o e Pa'anga ne holo fakatatau ki he pa'anga 'Aositelelia, pa'anga 'Amelika mo e ieni Siapani. Ko ia ai 'i he kuata faka'osi 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga ko e tu'unga fakanomipa 'o e fetongi pa'anga ne holo'aki 'aki 'a e 0.5% mei hono fakatauhua mo e kuata kuo hili ange pea vaivai 'aki 'a e 2.7% mei he tu'unga ne a'usia 'i he kuata ua 'o e 1998/99.

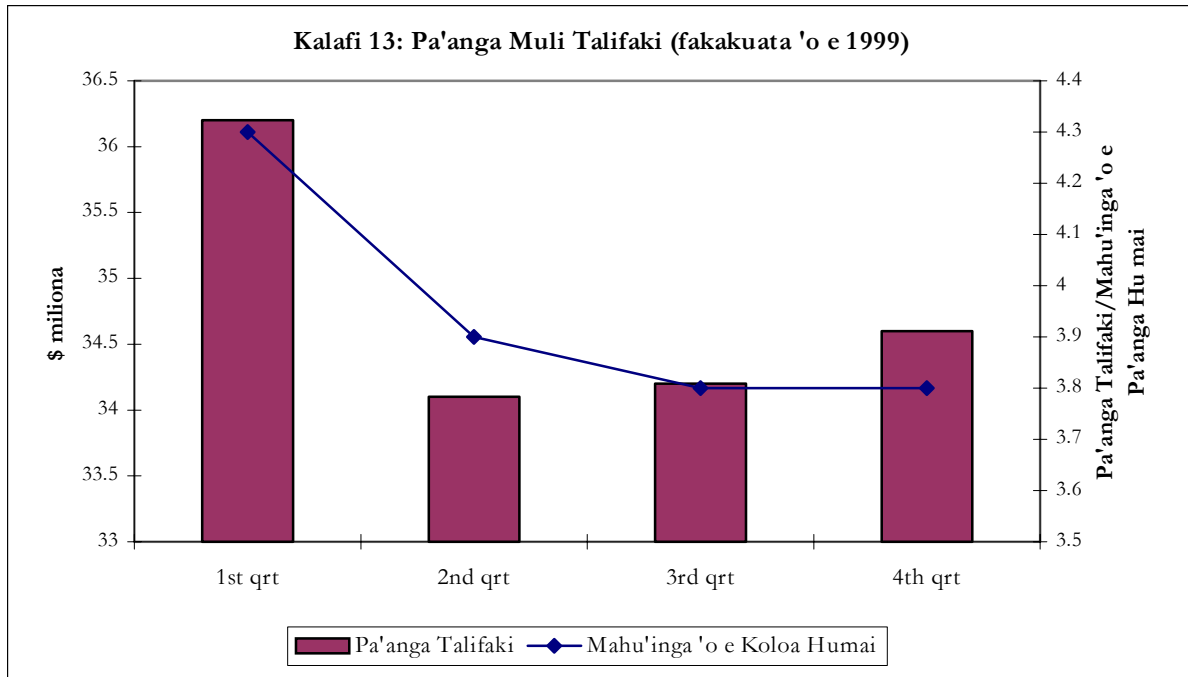

(Fika mei he Pangike Pule)

3.6.7.1 'I he hili 'a e kuata 'uluaki 'o e 1999/2000, ko e tu'unga totonu 'o e fetongi pa'anga (REER) ne vaivai 'aki 'a e peseti e 2.9 'i he tu'unga 'o e kuata faka'osi 'o e 1998/99. Ko e holo ko ia 'o e tu'unga totonu 'o e fetongi pa'anga 'oku ne faka'ali mai 'oku fakalaka 'a e tu'unga fakafe'au'auhi 'a Tonga fakatatau ki hono ngaahi kaunga fonua fefakatau'aki. Ko e kuata ua 'o e 1999/2000 ne lekooti'i ai 'a e holo 'o e tu'unga totonu 'o e fetongi pa'anga ko e peseti e 0.3 'i he tu'unga 'o e ta'u 'e taha kuo hili. 'I he fakakuata 'o e tu'unga totonu 'o e fetongi pa'anga ne holo 'aki 'a e peseti e 1.4 'i he tu'unga 'o e kuata 'uluaki.

3.6.8 Pa'anga Talifaki 'i Muli

3.6.8.0 Ko e kuata 'uluaki 'o e 1999 ne kamata 'aki pe pa'anga talifaki muli 'a e \$36.2 miliona pe fe'unga ia mo e mahina 'e 4.3 'o e lahi 'o e koloa hu mai. Ne 'i ai 'a e ki'i holo 'i he kuata ua 'a ia ko e \$34.1 miliona pe he mahina 'e 3.9 'o e koloa hu mai (vakai ki he kalafi 13). 'I he faka'osinga 'o e kuata Sune 1999, ko e pa'anga talifaki muli ne holo ki he \$34.1 miliona mei he \$36.2 miliona 'i he faka'osinga 'o e kuata Ma'asi. 'Oku ne fakafofonga'i ai 'a e \$12.8 miliona ne lahi 'aki mei he \$21.3 miliona ne lekooti'i 'i he faka'osinga 'o e kuata ua 'o e 1998. 'I he kuata faka'osi 'o e 1998, ko e kotoa 'o e pa'anga talifaki muli ne 'avalisi 'i he \$34 miliona pe ko e mahina 'e 3.9 'o e koloa hu mai. 'I Tisema 1999 ko e pa'anga talifaki ne ki'i hiki hake ki he \$34.6 miliona mei he \$34.2 miliona 'i he kuata Sepitema.

(Fika mei he Pangike Pule)

Vahe 4: Ngaahi Taumu'a mo e Founa Ngaue ki he Kaha'u Vave Mai

4.0 'Oku 'i ai 'a e ngaahi visone kuo fokotu'u ke fai ki ai ha ngaue pea 'oku fakataumu'a ke a'usia 'i he kaha'u vave mai, mo e ngaahi fokotu'utu'u ke fakahoko ke ne tataki pea ke muimui ki ai 'a e ngaahi taumu'a 'o e Patiseti fakata'u. 'Oku fakatefito 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngaue ni 'i hano fakapolokalama'i pea fakahokohoko 'o fakatatau ki he ngaahi taumu'a ngaue mo e visone ki he kaha'u vave mai.

4.1 Ngaahi Taumu'a Ngaue

4.1.0. Ko e ngaahi taumu'a ngaue ki he ta'u 2002/03 'oku ha atu 'i lalo:

- a) ke fakalakalaka e tupu faka'ekonomika ki ha tu'unga ofi ki he mata'i fika tu'u loua;
- e) ko e ngaahi fatongia ngaue 'a e pule'anga ke fakapapau'i 'oku lava lelei mo fakataumu'a ki he tefito'i ngaue 'o e Pule'anga;
- f) fakangata pe 'a e fe'amokaki 'i he ngaahi fakamole 'a e Pule'anga ki he peseti 'e taha 'o e Koloa Fakalukufua 'o e Fonua (GDP);
- h) fakafoki 'a e tu'unga 'o e pa'anga talifaki 'a e fonua ki ha tu'unga 'oku fakafiemalie; mo e
- i) fakalahi 'a e pa'anga ngaue ki he ngaahi sekitoa mahu'inga.

4.2 Ngaahi Taumu'a Ngaue Mo e Ngaahi Founa Ngaue Ki He Kaha'u Vave Mai

4.2.0 Ke a'usia 'a e ngaahi visone 'oku ha 'i 'olunga, kuo fokotu'u ai ha ngaahi kaveinga ngaue pea mo e founa ke tokoni ki hono fakahoko 'o e ngaue lolotonga 'a e vaha'a taimi ta'u 'e tolu mei he 2000/01-2002/03.

a) Tauhi 'a e tu'unga faka'ekonomika 'aki hono faka'ai'ai ke tupulekina 'a e sekitoa taautaha tupu mei hano fakasi'isi'i 'a e ngaahi tute 'oku hilifaki ki he ngaahi koloa 'oku ngaue 'aki he ngaahi ngaue'anga fakaloto fonua. Ko e founa ngaue 'oku pehe ni:

- tuku hifo mamalie 'a e tu'unga totongi tute mo e tukuhau taulanga 'a ia 'oku hilifaki ki he ngaahi koloa 'oku ngaue 'aki he ngaahi ngaue'anga fakalotofonua ke to e ma'ama'ange 'a hono ngaohi, pea to e tokoni ki hano faka'ai'ai foki 'a e tupulaki 'a e ngaahi ngaue'anga ko eni.
- fakalahi mamalie 'a e tefito'i ma'u'anga pa'anga tukuhau mo liliu 'a e tu'unga totongi tukuhau fefakatau'aki ke feau 'a e fiema'u pa'anga hu mai 'a e Pule'anga. 'Oku lolotonga fai hano vaka'i 'a e ngaahi liliu tukuhau ko eni, pe 'oku lelei ki he tu'unga faka'ekonomika, tu'unga fakapa'anga 'o e pule'anga, ngaahi ngaue'anga, pea mo e kakai hono katokatoa. Kuo fai ha ngaahi fakatahafealelea'aki mo e ngaahi kulupu tefito felave'i mo e fokotu'utu'u fo'ou. 'E kei hokohoko atu pe 'eni koe'uhi ke fokotu'u ha tu'unga tukuhau 'e taau mo Tonga.

e) Fakafe'unga pe 'a e lahi 'o e Pule'anga pea holoki 'a e tukuhau 'aki hono fakalele'i 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'a e Pule'anga. 'E fakahoko 'eni 'aki hano:

- fakapapau'i oku fakahoko he Pule'anga 'ene tefito'i ngaue.
- fakataumu'a ke 'osi 'i ha taimi pau 'a e ngaue ki hono vakai'i 'a e kau ngaue fakapule'anga, fakatau atu 'o e ngaahi ngaue'anga e lava he sekitoa taautaha 'o fakalele, pea mo hono tapuni 'a e ngaahi ngaue'anga oku 'ikai ke ola lelei.
- fakalelei'i 'a hono tanaki 'a e pa'anga hu mai. 'Oku lolotonga tokoni'i 'e he AusAid 'a e Ngaahi Potungae Tanaki Pa'anga 'o e Potungae Pa'anga 'aki hano vakai'i mo fakalelei'i 'a e founa ngaue mo e tu'unga 'o e kau ngaue ke fakalaka ange 'a e tanaki tukuhau. Kuo 'osi fakahoko foki 'a e tute hamonaisi ia 'i Fepueli 2000.

- fakalelei'i a hono pule'i 'o e ngaahi ma'u'anga pa'anga mo e ngaahi koloa; pea fakalelei'i 'a e founa fakamole 'aki hano ngaue 'aki 'a e patiseti polokalama 'i hono vakai'i 'o e tu'unga fakahoko ngaue.
 - tokanga'i 'a e mo'ua 'o e Pule'anga ke 'i ha tu'unga pe 'e 'ikai tene lava ai 'o uesia a e tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga mo e tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua.
 - pou pou'i e feinga ki hono faka'ai'ai 'o e koloa hu atu ki muli ke malava 'o hiki hake 'a e pa'anga talifaki;
- f) tauhi 'a e pa'anga talifaki 'i ha tu'unga ma'olunga 'aki hono:
- Tokoni'i 'a e ngaahi sekitoa taautaha 'oku nau ngaohi 'a e koloa hu atu 'aki hono fakafaingofua'i 'enau fiema'u no pea mo tokoni ki ha ngaahi fiema'u kehe ki hono ngaohi 'o e koloa hu atu. 'Oku vahe'i atu 'i he ta'u fakapa'anga 2000/2001 'a e \$100,000 ke tokoni ki he ngaahi ngaue ko 'eni pea ke toki fakalahi mei ha ngaahi tokoni kehe.
 - Fokotu'utu'u 'a e tafa'aki ki hono fakamaketi e koloa hu atu pea ke fakapapau'i ko e ngaahi fakamatalala fekau'aki mo e ngaue ni 'oku 'ata ki he sekitoa taautaha.
 - Fakamalohi'i 'a hono tokanga'i 'a e tafa'aki fakapangike ke fakapapau'i 'oku muimui 'a e ngaahi Pangike Komesiale ki he ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga.
 - Fakafaingamalie'i ange 'a e tu'utu'uni fakapa'anga lolotonga ke malava ke faka'ai'ai 'a e hu mai 'o e koloa ki he ngaahi ngaue'anga ke malava ai hano fakatupulaki'i 'a e tu'unga faka'ekonomika.
 - Tokanga'i 'a e hu mai 'a e ngaahi koloa 'oku 'ikai mahu'inga 'aki hono vakai'i lelei 'a e ngaahi no taautaha mo e no ki he falenofu'anga 'e he pangike.

Vahe 5: Taumu'a ngaue mo e Ngaahi Fokotu'utu'u ke fakahoko 'i he Patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga 2000/2001

5.0 'Oku fokotu'utu'u foki 'e he Pule'anga ke ne fakahoko e ngaahi tefito'i taumu'a ngaue 'i he 2000/2001 ke ma'u ai 'a e ngaahi vision e taimi lotoloto 'oku ha 'i 'olunga.

5.1 Fokotu'utu'u Fakapa'anga

5.1.0 Ko e fokotu'utu'u fakapa'anga ki he 2000/2001, 'e toe ngaue'aki pe 'a e Patiseti palanisi. 'Oku ngaue'aki e fokotu'utu'u ni ke fakapapau'i ko e tu'unga 'oku 'i ai e mo'ua 'o e pule'anga 'e malava pe hono tauhi. Ko ia ai 'oku ngaue'aki e no ko ha founa ke ne fakapa'anga e ngaahi fokotu'utu'u mahu'inga mo e tefito'i ngaue mahu'inga ki he fakalalakaka 'o e fonua.

5.1.1 Fokotu'utu'u ki he fakamole 'a e Pule'anga

5.1.1.0 Fakatatau ki he ngaahi taumu'a fokotu'utu'u fakapa'anga, 'e feinga 'a e ngaahi potungaue 'a e pule'anga ke nau ngaue fakataha kae lava ke nau a'usia honau tefito'i fatongia 'i ha founa 'oku lelei mo toe sai ange. Ko e pa'anga fakamole 'a e pule'anga 'oku makatu'unga ia mei he pa'anga hu mai.

5.1.2 Fokotu'utu'u ki he Pa'anga Hu Mai

5.1.2.0 Ko e ngaahi fokotu'utu'u ki he pa'anga hu mai 'a e pule'anga 'e kau ai 'a hono hiki hake e ngaahi totongi ngaue 'a e pule'anga ke vavaofi mo e hikihiki 'i he totongi koloa, pea mo 'ene fakamole, ke toe lelei ange hono tanaki 'o e pa'anga hu mai pea mo hono ngaue fakapotopoto 'aki 'a e me'a 'oku ma'u pea ma'u mo e ngaahi me'a 'e toe lelei ange ai e ngaahi me'a ngaue ki he fai fatongia 'a e Pule'anga. Ko e founa tukuhau 'a e pule'anga 'oku lolotonga vakai'i 'o fakatatau ki he'ene uesia 'a e tu'unga faka'ekonomika 'a e fonua.

5.2 Ngaahi Fokotu'utu'u Ngaue 'a e Ngaahi Sekittoa

5.2.1 Ngoue mo e Vaotata

5.2.1.0 Ko e sekitoa ngoue mo e vaotata 'oku fakafalala lahi ki ai 'a e tu'unga faka'ekonomika 'a e fonua. 'Oku fakatefito 'a e sekitoa ko eni 'i he:

- Langa hake 'a e ngaahi ngoue lolotonga 'aki hono feinga'i ke ola lelei 'a e ngoue
- Fakalahi e ngoue 'i hano fakahu mai ha ngaahi fua fo'ou ke ne fakalato e ngaahi fiema'u mei tu'apule'anga mo e fakalotofonua
- Langa hake e tafa'aki ki he fanga monumanu mo e vaotata

5.2.1.1 Ko e ngaahi me'a lalahi 'o e 'Esitimeti 'a e Potungaue Ngoue:

- Ko e pa'anga mo e koloa patiseti kuo faka'ata 'e he pule'anga ki he Potungaue Ngoue ke ne ngaue'aki 'oku hiki hake ia mei he \$7.8 miliona ki he \$7.9 miliona 'i he ta'u fakapa'anga 2000/2001.
- 'Oku 'i ai foki e tokoni 'a e Kautaha Fakatahataha 'a 'Iulope ki hono langa hake e kava mo e vanila he fonua ni;
- 'Oku lolotonga fai foki hano fokotu'utu'u e potungaue ke toe lelei ange 'ene fai fatongia pea 'oku tokoni ki ai 'a e Pangike Fakalalakaka 'a 'Esia.

- Ko hono fakalele fakakomesiale 'a e vaotata 'i 'Eua.

5.2.2 Toutai

5.2.2.0 Ko e sekitoa ni 'oku kei lahi ai 'a e koloa fakaenatula 'oku te'eki ai ke faka'aonga'i. Ko ia ai 'oku feinga e pule'anga ke faka'ai'ai mo poupu'i e 'inivesi 'i he sekitoa ni.

- Ko e taumu'a 'a e potungaue ni ke ngaue lelei 'aki e koloa 'o 'oseni 'i ha founa fakapotopoto pea ke lato ai e fiema'u 'a e maketi fakalotofonua pea pehe ki tu'apule'anga.

5.2.2.1 Kuo vahe'i atu foki ha pa'anga patiseti 'e 3 miliona ki he potungaue ni ke ne ngaue'aki (kau heni e pa'anga mo e koloa),

- Kuo tali foki 'e he pule'anga ke ne faka'ata e lolo mei he totongi tute, tukuhau taulanga mo e tukuhau fakatau ki he kau toutai fakakomesiale. Ko e tokoni eni ki hono faka'ai'ai 'o e toutai.
- 'Oku fokotu'utu'u foki 'e he potungaue ni ha'ane palani ngaue ke fakapapau'i 'oku fakapotopoto hono ngaue'aki e koloa 'o 'oseni.
- Ko e MV Takuo 'oku tokoni ia ke ne tuku atu 'a e ola 'o 'ene savea ki he kau toutai fakakomesiale.

5.2.2.2 'Oku fai foki hano faama 'ahi'ahi'i 'o e tofe, tokanoa, mata'i tofe mo e kalasi fo'ou 'o e lapila 'i Niuafou. 'Oku 'i ai foki 'a e tui 'e tokoni lelei 'a e ngaahi fokotu'utu'u ni ki hono hiki hake e pa'anga talifaki 'a e fonua, me'atokoni, faingamalie ma'u'anga ngaue, pea toe faingamalie fakapa'anga ai e tokotaha kotoa pe 'i Tonga.

5.2.3 Sekitoa Takimamata

5.2.3.0 'Oku mahu'inga 'aupito 'a e Va'a Takimamata he 'oku lahi ai e faingamalie ke fakahu mai e 'inivesi ki he fonua ni pehe ki hono fakangaue'i e kakai 'o e fonua. 'Oku tokoni lahi foki 'a e sekitoa ni ki hono fakahu mai e pa'anga muli lahi ki he fonua ni. Ko e taumu'a ke:

- Tu'uaki atu e sekitoa ni 'i tu'apule'anga;
- Hiki hake e tu'unga 'o e founa mo e nofo'anga talitali folau 'eve'eva;

5.2.3.1 Ko e pa'anga mo e koloa patiseti kuo faka'ata ke ngaue'aki 'e he potungaue ni 'oku fe'unga ia mo e \$3 miliona. 'Oku 'i ai ha pa'anga kuo vahe'i ke tokoni ki hono tu'uaki atu 'o Tonga pea 'e tokoni eni ki hono tohoaki mai 'o e kau folau 'eve'eva.

5.2.3.2 Kuo fakalelei'i foki e ngaahi hala ki he ngaahi matanga.

5.2.4 Sekitua ki he Ngaahi Ngaue

5.2.4.0 Ko e taha 'eni he sekitoa 'oku fakautuutu 'ene tupu pea 'oku ma'u ai e ngaue 'a e kakai, pehe ki he pa'anga talifaki 'oku tanaki mei ai. Ko e Potungaue Leipa, Fefakatau'aki mo e Ngaahi Ngaue Iiki 'oku nau poupou'i 'a e fakalalakaka hono fokotu'utu'u mo faka'ai'ai e fefakatau'aki 'i he sekitoa ko eni.

- Ko e pa'anga mo e koloa patiseti kuo vahe'i atu ke ngaue'aki 'e he Potungaue ni 'oku fe'unga ia mo e \$1.07 miliona;
- Ke poupoua e fefakatau'aki, kuo fokotu'u ai 'e he Potungaue ni hano va'a ke ne tokangaekina e fefakatau'aki pea ko 'ene taumu'a ke fekumi ki ha ngaahi maketi fo'ou ma'a e koloa hu atu. 'Oku fai foki hano 'ahi'ahi'i e maketi Pagopago 'aki hano uta atu ki ai e ngoue fakalotofonua;
- 'Oku hanga foki 'e he Potungaue ni 'o faka'ata atu hono ngaahi fale 'i he senita ki he ngaahi ngaue iiki ke totongi (rent) ke ngaue'aki;
- 'Oku 'i ai foki ha kautaha fo'ou kuo nau kamata ke ngaahi pea uta atu e kumala ki tu'apule'anga. Ko e faingamalie eni ki he kau ngoue.
- 'Oku lolotonga vakai'i foki 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngaue ki he fokotu'u pisinisi 'a e kakai muli 'i Tonga ni pea mo e ngaahi faka'ai'ai he laiseni langa fakalalakaka 'i he taumu'a ke toe fakafaingofua'i ange ai pea mo fakalaka ange 'a e 'ataakai ki he fokotu'u mo fakalele pisinisi.

5.2.5 Sekitua ki he Fefononga'aki

5.2.5.0 Ko e Potungaue Ngaue, Potungaue Fefolau'aki Vakapuna Sivile 'oku nau tokanga'i e tafa'aki ki he fefononga'aki. Ko e tefito'i fatongia 'o e sekitoa ni ko hono tokanga'i e ngaahi langa, naunau mo e ngaahi me'a fekau'aki mo e fefononga'aki.

- Ko e pa'anga ngaue mo e koloa patiseti kuo vahe'i atu he ta'u fakapa'anga 2000/2001 ki he Potungaue Ngaue 'oku fe'unga ia mo e \$7.06 miliona, Potungaue Fefolau'aki Vakapuna mo Sivile \$4.57 miliona pea ko e Potungaue Malini mo e Taulanga leva ko e \$0.47 miliona.
- 'E tokanga'i 'e he Potungaue Malini mo e Taulanga 'a e fale makoni felave'i mo e folau tahi 'a ia na'e fakafatongia 'aki e Komisoni Fetu'utaki 'a Tonga.
- Ko e Potungaue Ngaue kuo ne 'osi fakahoko ha ngaahi ngaue lalahi ki hono tanu 'o e ngaahi hala pule'anga 'o Tongatapu moe ngaahi tukuimotu.

5.2.6 Potungaue Ako

5.2.6.0 Ko e tefito'i fatongia 'o e Potungaue ni ko hono fokotu'utu'u mo tauhi 'a e tu'unga 'o e ako 'oku lelei ki he kakai Tonga. Ko e sekitoa eni 'oku ne pukepuke 'a e ki ki he lelei e nofo mo e faingamalie ngaue. Ko hono fakalakalaka 'o e taukei mo e poto'i ngaue 'a e kakai 'o e fonua ko e ki ia ki he langa fakasosiale mo e faka'ekonomika.

- Ko e pa'anga mo e koloa patiseti kuo vahe'i atu ki he ta'u fakapa'anga 2000/2001 'oku fe'unga ia mo e \$15.14 miliona.
- Ko e tokoni ko ia 'a e pule'anga ki he ngaahi ako 'ikai kau ai e pule'anga 'oku hokohoko atu kae hiki hake ia mei he \$50 ki he fo'i 'ulu ki he \$100 'i he 'esitimeti 2000/2001. Ko e tokoni ko eni ko e taha ia he ngaahi fokotu'utu'u 'a e pule'anga ke lava 'o toe lelei ange ai e ako pea faingamalie foki ki he tokotaha kotoa pe.
- 'Oku 'i ai foki e fokotu'utu'u ke langa ha 'Apiako Ma'olunga ma'a Ha'apai.
- 'Oku fai foki hano ako'i e 'ilo fakatekinikale ki he to'utupu pea ko e faingamalie eni 'e lava 'o ma'u ai ha ngaue 'a e tokolahi 'i tu'apule'anga. Ko e 'Apiako ko ia ki he Saienisi mo e Tekinolosia 'oku ako'i ai e folau tahi pea ko e tokolahi ai kuo ma'u 'enau ngaue ko e Kauvaka 'i he Ngaahi Vaka folau tahi 'i tu'apule'anga. 'Oku hoko eni ko ha ngaue 'oku ne 'omai e pa'anga muli ki Tonga, pea fakangaue'i ai e to'utupu e fonua pea toe hoko foki ko e ma'u'anga pa'anga ki he kakai 'o Tonga.

5.2.7 Ko e Sekitoa ki he Mo'ui

5.2.7.0 Ko e taumu'a 'a e Potungaue Mo'ui ke a'usia 'e he kakai 'o Tonga ha tu'unga mo'ui lelei mo fakafiemalie 'i he ta'u 2005. 'E lava 'o fakahoko eni i hano feinga'i atu e ngaue 'a e potungaue ke a'u ki ha tapa pe 'o e fonua ni. Ko e taha 'i he ngaahi fokotu'utu'u fakangaue 'a e potungaue ke fakahoko hono fatongia ke ta'ota'ofi mo uki e kakai ke tauhi ki he mo'ui lelei. 'Oku makatu'unga eni 'i he tefito'i fakakaukau "Oku sai ange e faka'ehi'ehi 'i he'ete puke pea toki faito'o".

- Ko e pa'anga mo e koloa ngaue 'a e potungaue 'oku fe'unga ia mo e \$11.9 miliona.
- Ko e pa'anga kumi faito'o 'a e potungaue ke vilohi 'oku fe'unga ia mo e \$1 miliona, pea ke kamata 'aki e \$900,000. 'Oku makatu'unga eni he 'uhinga ke 'oua 'e nounou e faito'o pea ke ma'u ha faito'o lelei pea ke lava pe ke fakapa'anga mo ma'u 'i he taimi 'oku fiema'u ai. 'Oku mahu'inga 'eni ki he mo'ui fakalukufua 'o e kakai Tonga.

- Ko e peseti 'e 20 totongi me'a'ofa ki he kau neesi kuo 'osi fakahoko. Ko e kau toketa mo'ui mo e kau toketa nifo 'oku nau ma'u 'ekinautolu e 35% totongi me'a'ofa. Ko e hiki ko eni 'oku tu'unga ia he feinga ke toe sai ange e fakahoko ngaue pea toe fakasi'isi'i mo e mole atu 'a e kau ngaue.
- 'Oku tokoni'i foki 'e he pule'anga 'Aositelelia 'a hano vakai'i mo toe fokotu'utu'u 'e fe'unga mo e potungaue, mo e faka'amu ke ma'u ha fotunga 'oku toe sai ange ki he fakahoko ngaue. 'Oku fai foki mo hono toe fokotu'utu'u 'a e anga hono vahevahe e pa'anga mo e me'a ngaue pea pehe foki ki he pa'anga hu mai.

5.2.8 Ngaahi Koloa Fakalukufua 'a e Pule'anga

5.2.8.0 I he ngaahi ta'u kuo maliu atu ne 'inivesi lahi ai 'a e pule'anga he ngaahi langa lalahi mo 'ene taumu'a ke fakalalakaka 'a e sekitoa fakataautaha pea mo e mo'ui 'a e kakai 'o Tonga. 'Oku hanga foki 'e he pule'anga Siapani 'o tokoni'i hono fakalelei'i e ma'u'anga vai 'a e Vahe Nuku'alofa.

Vahe 6: Ko e Vahevahe 'o e Patiseti Fakapolokalama 2000/2001

6.1 Ko e Patiseti Fakalukufua

6.1.0 Ko e fakakatoa 'o e hu atu 'a e Pule'anga ki he 2000/2001, 'oku fakafuofua ki he \$126.97 miliona fakataha e pa'anga mo e ngaahi tokoni kehe.

6.1.1. Ko e fakakatoa 'o e pa'anga hu atu 'a e Pule'anga 'oku fakafuofua ki he \$108.54 miliona. Ko e ngaahi tokoni kehe 'oku fakafuofua ia ki he \$18.43 miliona.

6.1.2. Ko e ma'u'anga pa'anga ki he Patiseti 'o e 2000/2001 'oku \$108.54 miliona, 'a ia ko e peseti 'e 80 ai 'e totongi mei he pa'anga hu mai pe 'a e Pule'anga, peseti 'e 8 mei he ngaahi tokoni mei muli ki he fakalalakaka, pea peseti 'e 8 mei he Pa'anga Ngaue fakakomesiale (Revolving Fund), peseti 'e 2 mei he Pa'anga Talasiti 'a Tonga mo e tokoni 'a e ngaahi tukuikolo. Ko e ngaahi no mei he Pangike Fakalalakaka 'a 'Esia 'oku fe'unga mo e peseti 'e 2.

Tepile 2 Ma'u'anga Pa'anga – 2000/2001 (\$m)

	Esitimeti 2000/01	%
Pule'anga Tonga (Pa'anga)	87.23	80
Pa'anga Talasiti 'a Tonga/Tokoni 'a e ngaahi tukuikolo (Pa'anga)	1.75	2
Pa'anga Ngaue (Pa'anga)	8.88	8
Tokoni pa'anga mei muli	8.33	8
Pa'anga mei he Pangike Fakalakalaka 'o 'Esia	2.35	2
Fakakatoa 'o e Koloa	18.43	15
Fakakatoa 'o e Pa'anga	108.54	85
Fakakatoa 'o e Fakamole	126.97	100

6.2 Pa'anga Hu Atu

6.2.0 Fakamole (Current Cash Expenditure)

6.2.0.1 Ko e fakafuofua ki he pa'anga hu atu ki he 2000/01 ko e \$83.05 miliona.

6.2.1 Vahevahe 'o e Pa'anga Hu Atu

6.2.1.0 Ko e vahevahe 'o e pa'anga hu atu ki hono fakalele 'o e ngaue 'a e Pule'anga 'oku ha atu ia he tepile 3. 'Oku fakafuofua ki he peseti e 13 'o e patiseti 'aia 'oku ma'u 'ehe Potungaue Ako, pea hoko hake ki ai 'a e Potungaue Mo'ui ko e peseti e 10 mo e 'Ofisi Palemia ko e peseti 'e 7.

6.2.2 Fakamole lalahi

6.2.2.0 Ko hono fakakatoa 'o e ngaahi fakamole lalahi ki he 2000/2001 'oku fakafuofua ki he \$11.71 miliona.

6.3 Pa'anga Hu Mai

6.3.0 'Oku ha atu he tepile 3 'a e pa'anga hu mai mei he ngaahi potungaue 'a e pule'anga.

6.3.1 Pa'anga Hu Mai (Current Cash Revenue)

6.3.1.0 Ko e pa'anga hu mai ki he 2000/2001 'oku fakafuofua ia ki he \$70.78 miliona. 'Oku fakafuofua foki ko e peseti 'e 75 'o e pa'anga hu mai 'oku ma'u ia mei he tukupau pea peseti 'e 25 mei he ngaahi hu'anga pa'anga kehe. Ko e peseti 'e 66 'oku tanaki mei he Potungaue Tute, pea peseti 'e 19 mei he Tukupau Vahenga. Ko e ngaahi hu'anga pa'anga kehe 'oku ma'u ia mei he ngaahi totongi 'o e fakahoko ngaue 'a e Pule'anga, pea mo e ngaahi fakataua kehe pe.

Tepile 3: Pa'anga Hu Mai mo hono Vahevahe, 2000/2001

	'Esitimeti 2000/01 (\$m)	%
Tukuhau Vahenga	10.20	19
Tukuhau Koloa mo e Ngaue	8.00	15
Tukuhau Fefakatau'aki	34.61	66
Katoa 'o e Pa'anga Tukuhau	52.81	100
Pa'anga mei he Koloa	7.88	44
Ngaue 'a e Pule'anga	10.09	56
Katoa 'o e Pa'anga 'ikai mei he Tukuhau	17.97	100
Pa'anga Tukuhau	52.81	75
Pa'anga 'ikai mei he Tukuhau	17.97	25
Katoa 'o e Pa'anga Hu mai	70.78	100

6.3.2 Ngaahi Tokoni mo e Ma'u'anga Pa'anga Kehe

6.3.2.0 Ko e katoa 'a e ngaahi tokoni mo e ma'u'anga pa'anga kehe ki he 2000/2001, 'oku fakafuofua ki he \$18.95 miliona, 'a ia ko e peseti ai 'e 44 ko e tokoni mei muli, peseti 'e 47 mei he pa'anga ngaue, peseti 'e 7 mei he Pa'anga Talasiti 'a Tonga, pea peseti 'e 2 mei he tokoni 'o e ngaahi komuniti (vakai ki he fakalahi 7) ki he fakaikiiki 'o e ngaahi tokoni mei he ngaahi kautaha tokoni kehe.

Tepile 4: Ngaahi Tokoni mo e Ma'u'anga Pa'anga, 2000/2001

	'Esitimeti 2000/01 (\$m)	%
Tokoni mei muli	8.33	44
Pa'anga Talifaki 'a Tonga	1.30	7
Pa'anga Ngaue	8.88	47
Tokoni 'a e ngaahi komiuniti	0.44	2
Fakakatoa Pa'anga Tokoni	18.95	100

6.4 Palanisi Tu'unga Fakapa'anga

6.4.0 Ko e fakalukufua 'o e pa'anga hu mai mo hu atu 'a e pule'anga ki he 2000/2001 'oku fakafuofua ia ki he pa'anga e \$87.74 miliona pea mo e pa'anga e \$87.23 miliona 'a ia ko e hulu ko e pa'anga \$0.51 miliona.

6.5 Mo'ua

6.5.0 Ko e 'esitimeti ki he mo'ua fakakatoa 'a e Pule'anga ki he 2000/2001 'oku fakafuofua ki he peseti e 44 'o e koloa fakalukufua 'a e fonua. 'Oku 'ikai ke fu'u lahi 'eni 'i he tu'unga fakavaha'apule'anga pea 'oku malava pe ke mapule'i koe'uhi ko e peseti 'e 80 'o e 'u no ko eni oku ma'u ia 'i he tu'unga totongi tupu ma'ulalo mo'oni.

Vahe 7: Aofangatuku.

7.0 Ko e Patiseti ki he 2000/2001 ko e 'uluaki patiseti ia 'o e mileniume fo'ou ni. Ko e Patiseti ko 'eni foki 'oku ne fokotu'u 'a e taumu'a mo e feitu'u ke fakama'unga ki ai 'a e langa fakalakalaka faka'ekonomika mo fakasosiale 'i he kaha'u. Ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a ko 'eni, 'oku fiema'u ke tau ngaue fakataha koe'uhi ke tau ikuna'i 'a e ngaahi pole 'oku hanga mai mei mu'a. 'I he'etau ngaue fakataha mo fepoupouaki te tau a'usia ai 'etau faka'amu ko ia ke ma'u ha tu'unga 'oku lelei ange ki he kakai fakalukufua 'o Tonga 'i he kaha'u.

7.1 Faka'osi, 'oku ou fiefia keu fakafofonga'i atu 'a e Pule'anga 'o 'Ene 'Afio 'i he loto hounga mo'oni ki he tokoni kafakafa mei he ngaahi Pule'anga Muli ki he ngaahi polokalama langa fakalakalaka 'i Tonga ni. 'Oku ou toe loto foki keu fakahoko atu 'a 'eku fakamalo kiate kimoutolu kotoa pe 'a e ngaahi ngaue'anga, ngaahi kautaha mo e kakai fakalukufua 'o Tonga ki he'etau ngaue fetakinima kotoa pe ki hono 'unuaki 'o e lelei fakalukufua ma'ae Fonua.

**KINIKINILAU TUTOATASI FAKAFANUA
'EIKI MINISITA PA'ANGA**